

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μια θεματική προσέγγιση στην ευρωπαϊκή ανάπτυξη

Έχουν δημοσιευθεί πολλές, γενικές μελέτες για την ευρωπαϊκή οικονομική ανάπτυξη κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Διαφέρουν σε έκταση, σε εύρος της γεωγραφικής περιοχής που καλύπτουν και σε μεθοδολογία. Μία από τις λεπτομερέστερες σύγχρονες μελέτες είναι η *Cambridge Economic History of Europe* (Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης του Καίμπριτζ), ένα πολύτομο έργο που καλύπτει πολλούς αιώνες. Οι τόμοι, που εκδίδονταν περιοδικά τη μεταπολεμική περίοδο, είναι γραμμένοι από ειδικούς συγγραφείς και προσφέρουν στους επιστήμονες πολύτιμες λεπτομέρειες για τις περισσότερες βασικές περιοχές οικονομικής δραστηριότητας, για μια σειρά ευρωπαϊκών χωρών χωριστά. Δυστυχώς, όμως, η μεγάλη περίοδος κυκλοφορίας του έργου είχε ως αποτέλεσμα να ξεπεραστεί γρήγορα και από την άποψη της ερμηνείας και από την άποψη της διαθεσιμότητας των νέων περιοχών έρευνας. Επιπλέον, ενώ το πολύτομο αυτό έργο χρησιμεύει ως πολύτιμη πηγή για πολλούς μεταπτυχιακούς σπουδαστές και επιστήμονες, ωστόσο έχει αποδειχθεί, γενικά, μάλλον βαρύ για προπτυχιακούς σπουδαστές οι οποίοι είναι σχετικά νέοι στο αντικείμενο.

Ο εκδοτικός οίκος Fontana έχει εκδώσει μια εξάτομη ιστορία της ευρωπαϊκής οικονομίας, που έχει γραφτεί από ειδικούς συγγραφείς και καλύπτει την περίοδο από τους Μέσους Χρόνους έως τον 20ό αιώνα. Ο τρίτος τόμος της σειράς (Cipolla, 1973) επιλέγει μερικά βασικά θέματα για τον 18ο και τον 19ο αιώνα, μεταξύ των οποίων ο πληθυσμός, η ζήτηση, η τεχνολογία, η τραπεζική, το κράτος, οι υπηρεσίες και η γεωργία. Ο τέταρτος τόμος είναι αφιερωμένος σε ειδικές μελέτες χωρών και καλύπτει μια ευρεία γεωγραφική περιοχή. Έχοντας λογικότερη έκταση, η σειρά των εκδόσεων Fontana αποδείχθηκε πολύτιμο διδακτικό βοήθημα. Δυστυχώς, όμως, με την πάροδο του χρόνου οι τόμοι της σειράς ξεπεράστηκαν τόσο από την άποψη της ερμηνείας όσο και από την άποψη των ιστορικών λεπτομερειών, αφού το περιεχόμενό τους στηριζόταν σε έρευνες που διεξήχθησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970.

Η δίτομη μελέτη των Milward και Saul (1973, 1977) προσφέρει μια ειδι-

κή εστίαση στον 19ο αιώνα, στη δυναμική του οποίου έδωσαν ένα σαφές πλαίσιο με μια συζήτηση για την οικονομική δομή και την έκταση της ανάπτυξης στα τέλη του 18ου αιώνα. Η αξία της μελέτης ως συγκριτικής πηγής ενισχύεται από τη συστηματική οργάνωση των κεφαλαίων κατά χώρα, με σταθερούς υπότιτλους. Ωστόσο, όπως και με τη σειρά των εκδόσεων Fontana και Cambridge, το πέρασμα του χρόνου από την εποχή της πρώτης έκδοσης της μελέτης σημαίνει ότι απουσιάζουν οι ουσιαστικές νέες γνώσεις των δύο τελευταίων δεκαετιών. Επιπλέον, σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες μελέτες, η γεωγραφική εστίαση της μελέτης των Milward και Saul είναι στην ηπειρωτική Ευρώπη, με περιστασιακές και παρεμπίπτουσες μόνο αναφορές στη Βρετανία. Στον πρόλογο του πρώτου τόμου, οι συγγραφείς δικαιολογούν την απόφασή τους επικαλούμενοι το γεγονός ότι έχουν ήδη εκδοθεί αρκετές εργασίες για τη Βρετανία, ενώ υπογραμμίζουν ταυτόχρονα και την ανάγκη να αποφύγουν μια προσέγγιση η οποία υπήρξε χαρακτηριστικό γνώρισμα των περισσότερων εργασιών για την ανάπτυξη της Ευρώπης. Μολονότι έχουν, αναμφίβολα, δίκιο οι Milward και Saul όταν επισημαίνουν την επικρατούσα αυτή τάση στη σχετική βιβλιογραφία, η προσέγγισή τους θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι είναι αποτέλεσμα υπερβολικής αντίδρασης. Νέες οπτικές έχουν εμφανιστεί, οι οποίες αναλύουν λογικά τη βρετανική εμπειρία απλώς ως έναν από μια σειρά πιθανούς δρόμους εξέλιξης, αντί να διαλέξουν είτε να την αγνοήσουν είτε να την προβάλλουν με υπερβολική έμφαση. Εξακολουθεί να είναι σημαντικό να κατανοήσουμε την επίδραση που η εμπειρία της Βρετανίας –της χώρας δηλαδή που θεωρείται ότι είναι η πρώτη που προχώρησε στην εκβιομηχάνιση– άσκησε στο χαρακτήρα και το ρυθμό της εκβιομηχάνισης σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές και μη ευρωπαϊκές χώρες. Επιπλέον, αν λάβουμε υπόψη την πρόσφατη επανεκτίμηση της δυναμικής της μακροχρόνιας ανάπτυξης στη Βρετανία και στην ηπειρωτική Ευρώπη, θα αντιληφθούμε ότι δεν είναι καθόλου σωστό να μην αναφερθούμε στην πρώτη βιομηχανική χώρα.

Έχουν εκδοθεί, επίσης, μερικές επίτομες μελέτες. Οι εργασίες αυτές συχνά εστιάζουν σε ορισμένες μεγάλες οικονομίες, ιδίως στη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Βρετανία και τη Ρωσία. Αντί να δίνουν έμφαση στις εγκυκλοπαιδικές, περιγραφικές λεπτομέρειες, όπως συμβαίνει με τα κάπως εκτενέστερα και παλαιότερα πολύτομα συγγράμματα, οι μελέτες αυτές δίνουν έμφαση σε πιο περιορισμένες πληροφορίες, τις οποίες οργανώνουν γύρω από ένα ή μερικά ερμηνευτικά πρότυπα (paradigms). Αυτός ακριβώς ο χαρακτήρας τους καθιστά τις επίτομες μελέτες προσφορότερα διδακτικά βοηθήματα. Η μελέτη του Trebilcock (1981) για τις ηπειρωτικές δυνάμεις –Γερμανία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Ιταλία και Ισπανία– αρχίζει με την παρουσίαση ορισμένων υποδειγμάτων οικονομικής ανάπτυξης και τελειώνει με την υποστήριξη μιας τροποποιημένης εκδοχής της θεωρίας της σχε-

τικής καθυστέρησης που διατύπωσε ο Gerschenkron. Μολονότι παραλείπει τη Βρετανία, αναλύει εκτενέστερα τις γενικότερες συνθήκες και τα γεγονότα, σε σύγκριση με παλαιότερες μελέτες που υιοθετούσαν παρόμοια προσέγγιση. Ο Kemp (1969), παραδείγματος χάριν, σε μια πολύ πιο σύντομη ανάλυση της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Ρωσίας, εξετάζει ευρύτερα θέματα και τις γενικές εξελίξεις, αντί της αξιολόγησης των επιμέρους γεγονότων.

Κοινό γνώρισμα των βιβλίων για τα οποία μιλήσαμε έως τώρα είναι ότι όλα χρησιμοποιούν ως βασική μονάδα της ανάλυσής τους τη μεμονωμένη χώρα. Μολονότι εξετάζουν, ιδίως η ιστορία Fontana, γενικά θέματα σε διάφορα σημεία, και τα περισσότερα από τα βιβλία αυτά προσπαθούν να κάνουν κάποιες συγκριτικές αξιολογήσεις, αποτελεί σιωπηρή παραδοχή όλων ότι η φύση της οικονομικής ανάπτυξης μπορεί να μετρηθεί και να ερμηνευθεί καλύτερα αν η έρευνα επικεντρωθεί στη μεμονωμένη χώρα. Ακόμη και ο Landes (1969), που είναι ένας από τους πρώτους που έστρεψαν την πλάτη τους στην παραδοσιακή μέθοδο της εστίασης στο έθνος-κράτος, με την αριστοτεχνική επισκόπησή του της βιομηχανίας και της τεχνολογίας στη Δυτική Ευρώπη, που είναι μια επικαιρωμένη έκδοση της συνεισφοράς του στον τόμο VI της *Cambridge Economic History of Europe* (Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης του Κάιμπριτζ), θεωρεί το βρετανικό πρότυπο σαν το μέτρο με το οποίο μπορούμε να μετρήσουμε το ρυθμό με τον οποίο χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης ακολουθούν το δρόμο της Βρετανίας. Η μελέτη, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος της, εστιάζεται έντονα στον τρόπο με τον οποίο διαχύθηκε η βιομηχανική τεχνολογία σε όλη την Ευρώπη. Αναπτύσσει διεισδυτικές απόψεις για τα αίτια και τη δυναμική της βιομηχανικής ανάπτυξης, αλλά του λείπει η ευρύτερη χωροταξική οπτική την οποία βρίζουμε σε πολλές μεταγενέστερες μελέτες. Επιπλέον, ο χρόνος ήταν και πάλι σκληρός και εχθρικός, με την έννοια ότι ορισμένα δεδομένα και στοιχεία χρειάζονται αναθεώρηση.

Ο Pollard ήταν ένας από τους πρώτους που έδωσαν έμφαση στην ευρύτερη χωροταξική οπτική της ευρωπαϊκής ανάπτυξης σε ένα άρθρο του που δημοσιεύθηκε το 1973 και, ακολούθως, εφαρμόστηκε ουσιαστικά στην *Peaceful Conquest* [Η Ειρηνική Κατάκτηση], που εκδόθηκε το 1981. Είναι ένας από τους πολύ λίγους συγγραφείς που αναγνωρίζουν την έκταση του «παν-ευρωπαϊσμού» στην ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ηπείρου. Αντί να προσδιορίσει τις αναπτυγμένες και τις καθυστερημένες χώρες στην Ευρώπη, η μέθοδος αυτή αναλύει περιοχές ή περίκλειστα εδάφη εκσυγχρονισμού που συνδέονται μεταξύ τους με ατραπούς μεταβίβασης, αλλά περιβάλλονται από μεγάλες περιοχές παραδοσιακών οικονομικών δομών και περιορισμένης οικονομικής ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, όλες οι ευρωπαϊκές χώρες, ή τουλάχιστον οι περισσότερες, περιείχαν περιοχές σύγχρονης και κα-

θυστερημένης οικονομικής ανάπτυξης. Μερικές χώρες, προφανώς, είχαν περισσότερες ή μεγαλύτερες περικλειστές περιοχές εκσυγχρονισμού από άλλες, γεγονός που τις εμφάνιζε να είναι πιο αναπτυγμένες οικονομικά. Παρά ταύτα, η εργασία του Pollard έδειξε ότι η προσέγγιση στην οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης που εστιάζει στο έθνος-κράτος αποκαλύπτει μόνον ένα μέρος της ιστορίας. Ομοίως, οι Berend και Ranki (1982), σε ένα στενότερο χωροταξικό πλαίσιο, διερεύνησαν τη δυναμική της ευρωπαϊκής περιφέρειας σε παρόμοιες κατευθύνσεις, επεξηγώντας και πάλι τους περιορισμούς της χρησιμοποίησης του εθνικού πλαισίου. Ωστόσο, η οπτική του Pollard παρέμεινε πιο παραδοσιακή, με την έννοια ότι υπονοεί πως η βρετανική εμπειρία της ανάπτυξης εξακολουθούσε να διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στην ανάπτυξη των άλλων χωρών. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, η «εκβιομηχάνιση της Ευρώπης εμφανίστηκε ως εκβλάστηση από μια μοναδική ρίζα, με μεταλλάξεις που οφείλονταν στις διαφορετικές συνθήκες» (1981, σ. ν). Πιο πρόσφατες εργασίες του Cameron (1985) και του O'Brien (1986) έχουν αμφισβητήσει τέτοιες μονολιθικές ερμηνείες, υποστηρίζοντας ότι η ευρωπαϊκή εκβιομηχάνιση χαρακτηρίζεται από μια μεγάλη ποικιλία προτύπων και τυπολογιών.

Αντίθετα, οι Goodman και Honeyman (1988) απέρριψαν τόσο τις πολιτικές όσο και τις οικονομικές μονάδες ανάλυσης και εστίασαν στη βιομηχανική παραγωγή. Συνετά, επεξέτειναν την έρευνά τους έως το 1600, με τη σκέψη ότι σημαντικές βιομηχανικές αλλαγές είχαν ήδη λάβει χώρα τον 17ο αιώνα. Η σκέψη αυτή είναι σύμφωνη με την αντίληψη ότι η σύγχρονη οικονομική ανάπτυξη δεν είναι τελείως επαναστατική, αλλά στηρίζεται σε αλλαγές που ανάγονται σε ένα μακρινό παρελθόν. Παρότι οι Goodman και Honeyman καταθέτουν μερικές ενδιαφέρουσες ιδέες για τον τομέα της μεταποίησης, η περιορισμένη αναφορά τους στον τομέα των υπηρεσιών, ιδίως στη χρηματοδότηση και στις μεταφορές, δημιουργεί μια μάλλον τεχνητή διάκριση και αντιπροσωπεύει μια κάπως στενή θεώρηση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, για να κατανοηθούν πλήρως η φύση και οι πολυπλοκότητες της αναπτυξιακής διαδικασίας, είναι αναγκαίο να λάβουμε υπόψη την πλευρά των υπηρεσιών της οικονομίας και τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζονται από την πρόοδο της μεταποίησης και αλληλεπιδρούν με αυτήν.

Πρόσφατα, οι Sylla και Toniolo (1991) έχουν εξερευνήσει τα πρότυπα εκβιομηχάνισης στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, στηριζόμενοι στη συνεργασία ομάδας οικονομολόγων διάφορων ειδικοτήτων. Κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο οργανώνεται το υλικό είναι ένα ειδικό υπόδειγμα ή θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης – η έννοια της σχετικής καθυστέρησης που διατύπωσε ο Gerschenkron. Το βιβλίο εξετάζει θεσμικά υποκατάστατα που θεωρείται ότι απαιτούνται για τις προϋποθέσεις της ανάπτυξης, οι οποίες

αποτελούν κρίσιμο χαρακτηριστικό της βασικής θέσης του βιβλίου, που εξετάζει επίσης την πείρα μεμονωμένων χωρών, ιδίως της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Αυστροουγγαρίας και της Ρωσίας. Μολονότι προσέφερε μερικές πολύ ενδιαφέρουσες ιδέες σχετικά με το μηχανισμό και τη δυναμική της ανάπτυξης, και πρότεινε μερικές αναθεωρήσεις της ερμηνείας, η μελέτη αναπόφευκτα εστιάζεται έντονα σε ζητήματα που συνδέονται με τη θέση του Gerschenkron, ιδίως στο ρόλο των τραπεζών και του κράτους.

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει μια ουσιαστικά υπερεθνική προσέγγιση στην ευρωπαϊκή οικονομική ανάπτυξη. Εφόσον η Ευρώπη αποτελείται από μια σειρά εθνικών κρατών, η πανευρωπαϊκή προσέγγιση φαίνεται να είναι η καταλληλότερη οπτική την οποία πρέπει να υιοθετήσουμε. Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ μεμονωμένων χωρών τον 19ο αιώνα, ιδίως από την άποψη του εμπορίου, της χρηματοδότησης, της μετανάστευσης, των μεταφορών και της μεταφοράς τεχνολογίας, είχαν τέτοιο μέγεθος, που μπορούσαν να εγγυηθούν την ιδέα μιας ευρωπαϊκής οικονομίας ως βασικής μονάδας ανάλυσης η οποία, κατόπιν, θα μπορούσε να αναλυθεί ως προς τα ιδιαίτερα θέματά της. Αυτά ακριβώς τα μεγάλα θέματα είναι εκείνα που αναλύονται εδώ και όχι η οικονομική επίδοση των μεμονωμένων χωρών τοποθετημένη μέσα σε εθνικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια κινήτρων και περιορισμών της ανάπτυξης. Παρά ταύτα, δεν κάνουμε καμία προσπάθεια να μειώσουμε την αξία των εθνικών συγκριτικών μελετών ή να αρνηθούμε ότι αναφύονται διαφορές μεταξύ των χωρών ως αποτέλεσμα των διαφορετικών κινήτρων και περιορισμών. Πάντως, η κατεξοχήν εθνική βάση της στατιστικής συλλογής στοιχείων καθιστά αναγκαία κάποια επιστροφή, κατά καιρούς, σε έναν πιο παραδοσιακό τρόπο ανάλυσης, ακόμη και αν θα πρέπει κανείς να έχει πάντοτε κατά νου τις στρεβλώσεις τις οποίες προκαλεί η προσέγγιση αυτή. Θα πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι ενώ τα υπερεθνικά θέματα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους πολύ περισσότερο μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο από ό,τι μέσα στην ευρωπαϊκή ήπειρο μόνο, όπως έχει καταστήσει σαφές ο Woodruff (1966) τώρα και τρεις σχεδόν δεκαετίες, η εστίαση της προσοχής στο παρόν βιβλίο περιορίζεται στην Ευρώπη για προφανείς λόγους έκτασης. Ομοίως, μόνο σύντομες ή παρεμπιπτούσες αναφορές γίνονται σε αυτοκρατορικά ή υπερέπντια συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων.

Κατά πολλούς τρόπους, λοιπόν, η παρούσα μελέτη επιδιώκει να οικοδομήσει πάνω στην εργασία του Pollard του 1981, θέλοντας να την καταστήσει επίκαιρη και να την τροποποιήσει σε κάποιο βαθμό. Αντίθετα με τον Pollard, όμως, δεν γίνεται προσπάθεια να ερμηνευθεί η διάχυση του βιομηχανικού εκσυγχρονισμού στη βάση του βρετανικού πρωτοτύπου. Και, σε αντίθεση με τους Sylla και Toniolo, η μελέτη δεν θέλησε να υιοθετήσει

ένα ιδιαίτερο υπόδειγμα ή θεωρία. Τουναντίον, οι συγγραφείς που συνεισέφεραν στον παρόντα τόμο είχαν την ελευθερία να υιοθετήσουν ανταγωνιστικές ερμηνείες όταν τις θεωρούσαν κατάλληλες για το επιχείρημά τους, δίνοντας έμφαση, ίσως, στην ανάγκη να αποφευχθεί η ερμηνεία της ευρωπαϊκής οικονομικής ανάπτυξης με βάση μια μοναδική θέση. Μέσα στους περιορισμούς έκτασης, τους οποίους θέτει το κόστος της έκδοσης του βιβλίου και η ανάγκη να προσφέρουμε ένα περιεκτικό διδακτικό εγχειρίδιο, η μέθοδός μας ήταν να εξετάσουμε τα ακόλουθα μεγάλα οικονομικά θέματα: τη μακροοικονομία, τη γεωργία, τον πληθυσμό, την επιχείρηση, τις μεταφορές, την αστικοποίηση, το εξωτερικό εμπόριο, τις επενδύσεις και την τεχνολογία. Σε κάθε κεφάλαιο, που είναι γραμμένο από έναν ειδικό του πεδίου, εξετάζονται οι κύριες τάσεις στον τομέα, μαζί με μια αξιολόγηση του τρόπου με τον οποίο βοηθούν να διαμορφωθεί το πρότυπο και ο ρυθμός της ευρωπαϊκής εκβιομηχάνισης. Η κάλυψη είναι ευρεία, αγκαλιάζοντας ολόκληρη την Ευρώπη, μολονότι μέσα στη διαθέσιμη έκταση δεν ήταν προφανώς δυνατό να αναλυθούν εξελίξεις σε κάθε χώρα ή σε κάθε περιοχή, ούτε ακόμη να εξεταστούν σε κάποιο βάθος οι μεμονωμένες χώρες. Οι αναγνώστες που θέλουν να διευρύνουν τις γνώσεις τους σε κάποια περιοχή ή χώρα θα πρέπει να συμβουλευθούν τις πηγές που παραθέτουμε στο τέλος κάθε κεφαλαίου.